

DIOKLECIJANOVA PALAČA U SPLITU

Već stoljećima Dioklecijanova palača u Splitu izaziva pažnju svjetske i domaće stručne javnosti i, uopće, vrlo širokog broja ljubitelja umjetnosti i, posebno, antičke arhitekture. Ovaj će prikaz pokušati ocrtati naše današnje poznavanje ovog izuzetnog spomenika svjetske kulture. On će, inače, uskoro biti tiskan u Vodiču po arheološkim spomenicima Dalmacije, koji će potpisani, zajedno sa splitskim arheolozima Brankom Kiriginom, Nikolom Jakšićem i Jasnom Jeličić, izdati u nakladi Čakavskog sabora iz Splita.

Grad Split imao je sreću da je svoju kolijevku i srce našao u Dioklecijanovoj rezidenciji na izvanredno povoljnoj lokaciji srednjeg Jadrana. Od naselja koje je postojalo na području današnjeg Splita prije gradnje Dioklecijanove palače imamo svega jedan – vjerojatan – spomenik *in situ*, dok se neki drugi otkopani predmeti mogu vidjeti u Arheološkom muzeju. Navedeni spomenik nalazi se u takozvanim Podrumima Dioklecijanove palače, odmah na lijevoj strani od ulaza u Podrume s Obale. Njegova namjena nije jasna. Djeluje poput nekog bunara, a možda predstavlja ostatak nekog nadgrobnog spomenika. U svakom slučaju, njegov položaj u tom dijelu Palače čudan je i nije ga lako objasniti. Ni prigodom najnovijih arheoloških istraživanja nisu pronađeni nikakvi tragovi građevina prije Dioklecijana. Po tim arheološkim, a također i po povijesnim podacima, mogli bismo zaključiti da na tom području nije postojalo nikakvo značajnije naselje. Uostalom, to je i logično, jer se samo 6 km odatle na sjeveru nalazilo glavno, veliko naselje: Salona, metropola provincije Dalmacije. Područje današnjeg Splita bilo je uklopljeno u salonitanski ager i kao takvo nastavano. S drugog kraja salonitanskog agera nalazio se je Epetium, današnji Stobreč, nekoć grčka pa rimska naseobina.

Jedan od najpoznatijih rimskih careva Gaj Aurelije Valerije Dioklecijan, i sam – vjerojatno – rodnom iz okolice Salone, odlučio je da na području koje nam antički izvor označavaju kao „Aspalathos” ili „Spalatum – Spalato”, sagradi rezidenciju u koju će se povući nakon svoje abdikacije, 305. godine.

Tako je na prostoru, na kojemu imamo samo indicije života iz prethistorije – konkretno, iz brončanog doba – niknulo zdanje koje će postati sinonim za povijest Splita. Oko velebne Dioklecijanove građevine i u njoj samoj odvijat će se život stoljećima ispreplitan interesima onih iz Palače i onih izvan Palače. Palača i krhotine života koje su doprle do nas iz dalekog sutona antike i zore srednjeg vijeka pokazuju nam jasno značenje tadašnjih događanja za našu povijest.

Zacijelo, nije Dioklecijan slučajno sagradio svoju palaču upravo na ovom mjestu. Međutim, nije baš lako proniknuti u bit careve odluke. Da li je bio posrijedi sentimentalni razlog, vraćanje rodnoj grudi pod stare dane? Ili je, možda, car, premda je abdicirao, imao još nekih političkih intencija, pa je prosudio da će mu ova lokacija između Istoka i Zapada omogućiti da i dalje bude na neki način politički prisutan

Moja rana bez lijeka je,
Zamani su vaši trudi,
Er u srcu duboka je
Crna misô svak čas budi.

Ozdraviti ne bi mogâ
Da se u mraznoj pojim Marici,
Ni da od snijega Sitonskoga
Ležim mokroj na pernici;
Ni da uzbijam ovčja stada
Zemlji u arapskoj gdi s vrućine
Žarka sunca listje opada,
Puca kora, brijes pogine.

Nije sumnjiti tak u sebi
Svim moguća ljubav biva,
Pridati se njoj je trijebi,
Sve, sve ljubav pridobiva!

Dikle od Pinda, bi vam dosti
Vašeg pjesnik' pjet ganuća,
Kî sjedeći pun žalosti
Košić plete žilka od pruća.

Stanko će vam daru tomu
Harnost velju ukazati,
Koga ljubav srcu u momu
Svak čas ćutim uzmažati;

Kako joha kraj jezera,
Ili kraj rijeke u proljeće,
Rasteć grane sve prostira
I zeleni svak čas veće.

Ustanimo! Već docna je,
Pjevaocim' mraka udi;
Mraka od smrijeka najgora je,
Žito u mraki vik pohudi!

Site ste ovce; ckniti nije,
Hodte na dom; sunčane se
Sjajna u more zdraka krije
Tmasti a večer približa se.”

Željko Puratić

u događajima koji će uslijediti nakon njegova povlačenja s trona? Ne valja zanemariti ni okolnost da ovdje do dan-danas postoje sumporni izvori, koji su i Dioklecijanu mogli biti veoma pogodni za liječenje i, uopće, za održavanje fizičke kondicije. Na ovaj element moramo misliti, pogotovo kad u najnovije vrijeme otkrivamo prisustvo nekoliko termalnih objekata u samoj Palači. Međutim, valja uvijek dopustiti tu mogućnost i nekog razloga koji mi danas ne znamo. Možda su carski arhitekti izabrali ovu lokaciju upravo iz želje da rezidencija, premda je jedna autarkična cjelina na neki način, ipak bude u neposrednoj blizini većeg grada. A ako se htjelo izabrati istočnu jadransku obalu, onda je to moglo biti samo blizu Salone. Od Salone su građevinari sproveli i vodovod koji je osobito dobro sačuvan na periferiji današnjeg Splita. Trasa kojom je bistra voda rijeke Salon (današnji Jadro) dolazila do Palače nije do danas utvrđena.

U svakom slučaju, jedan car diže svoju palaču i kao trajni spomen, vječni spomenik svoje osobe i svoga carevanja. Zato je i Dioklecijan gradio u Nikomediji, u Antiohiji, u Rimu, kraj Salone. Stoga, ovu splitsku Palaču valja čvršće povezivati uz taj graditeljski niz.

Dioklecijanova palača nosi bitne elemente ideje antičkog grada, vojnog logora i raskošne vile. Po općoj prostornoj i tlocrtnoj koncepciji, sa svojim pravokutnim i pravilnim uličnim rasterom, ona odražava klasičnu ideju *urbs quadrata*. Po svom oklopu zidina, s masivnim kvadratnim i poligonalnim kulama, od kojih su se dobro sačuvale samo tri ugaone kule, Palača nas podsjeća na kasnoantičke vojne logore. Ali po svojoj dominantnoj karakteristici, po bogato razigranoj arhitekturi u njenoj južnoj polovici, po raskošnoj lođi iz koje puca predivan pogled na more, Dioklecijanova građevina nam se predstavlja kao izrazita kasnoantička vila. I kao što kasnoantičke vile obično imaju u svom sastavu i nekropolu, tako je i Dioklecijanova imala „nekropolu“ za svog vlasnika: Mauzolej u njenu središnjem dijelu.

Palača se počela graditi na prijelazu 3. u 4. stoljeće naše ere. Ako se gleda u tlocrtu, ona je ponešto deformirani četverokut, koji se nije uklopio u mrežu centurijacije salonitanskog agera. Palača je građena uglavnom od domaćeg materijala. Kvalitetni bijeli vapnenac pretežno se dopremao iz kamenoloma na otoku Braču. Opeka se proizvodila u salonitanskim i drugim radionicama, a sedra se vadila iz korita obližnjih rijeka. Uvezeni su bili egipatski granitni stupovi i sfinge, grčki i italjski marmor za oblaganje i neki kapiteli, koji su gotovi doneseni iz carskih radionica na Prokonazu.

Izgleda da Palača još nije bila dovršena kad se Dioklecijan u nju doselio i da se još bar nekoliko godina dovršavalo radove. Možda je te radove Dioklecijan prekinuo zažalivši se potpuna mira, pa je tako Palača i u času njegove smrti 316. godine ostala nedovršena u nekim elementima.

Palača je onda postala *gynaecium*, bila je utočište rimskih velikaša palih u nemilost.

Gala Placidija po svoj je prilici stanovala tu neko vrijeme sa sinom Valentinijanom III, a zatim Marcellin, Glicerije, te Julije Nepot. Križ na arhitravu *Porta Ferrea* i mali pilastri s križem, otkopani kod Mauzoleja, dokazuju postojanje kršćanstva u Palači. Možda su bazilikalne dvorane u južnom dijelu Palače u 5. i 6. stoljeću bile adaptirane za kršćanske crkve. Na razmeđi dviju epoha nekadašnja Dioklecijanova palača nije bila nepopravljivo zatečena padom antičke kulture u svjetskim relacijama. Ona je živjela dalje svojim kasnoantičkim kršćanskim životom, specifično udomljenim, uklapajući se u nekim vidovima u kontekst evropske situacije. Palača je i prije pada metropole Salone u drugom desetljeću sedmog stoljeća bila naseljavana od okolnih stanovnika, te je postala tipično kasnoantičko naselje. Međutim, sačuvala je bitnu koncepciju osnovnog prostora. Hrvati, koji su postepeno postajali novi stanovnici Palače — srednjovjekovnog Splita, u krajnjoj su konsekvenciji, postali nosioci njegova kasnoantičkog kontinuiteta. U samoj Palači, urbanistička baština bila je relativno strogo čuvana, osobito u ranom srednjem vijeku. Tek kasnije, logično, sa sve većim pomanjkanjem prostora, bile su izvedene oštrije intervencije.

U prvom razdoblju srednjovjekovnog života Split je pretežno pod bizantinskom upravom, dok su u njegovoj najbližoj okolini hrvatski vladari razvijali svoju državu. U 10. i 11. stoljeću hrvatski kraljevi povremeno dobivaju pod svoju upravu i sam Split. Početkom 12. stoljeća grad dobiva status autonomne komune pod suverenitetom ugarsko-hrvatskog kralja.

Posebno značenje dobiva Dioklecijanova palača zbog činjenice da se druge carske palače iz približno istog vremena nisu sačuvale. Službene rezidencije careva tetarha (sistem vlasti tetarhije uveo je upravo Dioklecijan) nisu se sačuvale ni u Milanu (Maksimijanova) ni u Nikomediji (Dioklecijanova). Međutim, moramo imati na umu upravo to da je službena carska rezidencija Dioklecijanova bila u Nikomediji, a da je ova splitska palača njegova privatna rezidencija, namijenjena njegovoj „mirovini“, te da je zbog toga nužno i promatramo izvan tipske kategorije carskih palača. Međutim, splitska palača ne može imati ni nekih zajedničkih karakteristika s drugim palačama u samom gradu Rimu ili u njegovoj okolini. Naime, ona se nalazila na takvu položaju i u takvu vremenu u kojem je bilo neophodno da bude dobro utvrđena te da ima sve one službe koje su bile potrebne „umirovljenom“ caru. Po nekim svojim bitnim karakteristikama, naročito po bogato razigranom južnom pročelju, Palača se može izvrsno usporediti s vilama koje su prikazane na mozaicima iz 4. stoljeća iz sjeverne Afrike, osobito iz Tunisa, koje su, dakle, uglavnom istovremene sa splitskom Palačom. Prema tome, ovdje u Splitu imamo još uvijek postojeće, realno u životu, ono što drugdje imamo sačuvano samo naslikano. Zbog svega toga, Palača ima izuzetno mjesto u povijesti umjetnosti općenito, i, konkretno, u povijesti arhitekture. Zato ako bismo htjeli u Dalmaciji, u Hrvatskoj, u Jugoslaviji, spomenuti samo jedan **svjetski** spomenik, onda je to bez dvojbe Dioklecijanova palača u Splitu, tipično kasnoantičko zdanje.

Ako se, kao što je to obično, nađemo na splitskoj Rivi, suočit ćemo se s veličan-

stvenom **južnom fasadom** Dioklecijanove rezidencije. Da li je i u antici tu postojala obala, ili je more zapljuskivalo južne zidine same Palače — kako je to prikazano na poznatoj rekonstrukciji Palače — nije do danas utvrđeno. Možda će to biti moguće ako se jednog dana budu detaljnije ispitali sami temelji južne fasade. Sada je, međutim, gotovo uz čitavu tu fasadu niz malih kuća, recentnog postanja, koji u visinu dopire do raskošne carske lođe. Jedino je prostor uz istočnu ugaonu pravokutnu kulu raščišćen, i u tom se dijelu može vidjeti originalni zid južne fasade, građen od velikih masivnih kamenih blokova. Kula je dobro sačuvana, a njezina je unutrašnjost dobro restaurirana i „revitalizirana“, naime, i u prizemlju i na katu, dobila je suvremenu namjenu. Prigodom nedavnih istraživačkih radova u toj **jugoistočnoj kuli** nije pronađen nijedan predmet iz rimskog perioda. Međutim, otkriveni su fino klesani zidovi, te četiri konična prozora i prolaz u supstrukcije Palače s kamenim blokovima koji strše iznad ulaza, a koji nemaju jasno značenje. Otkriveni su i brojni klesarski znakovi, od kojih su mnogi grčka slova. Na prvom katu kule u kasnom srednjem vijeku bili su sagrađeni svodovi.

Prigodom posljednjih istraživanja uz kriptoportik, **veličanstvenu lođu**, koja se proteže uz čitavu južnu fasadu, u Severovoj ulici, uz jugoistočni dio kriptoportika, blizu „triklinija“, utvrđeno je da je rustično zidanje iznad arhivolta šetnice (iznad korniža) vjerojatno rimsko, ali nije sačuvano u visini čitava kata. Na žalost, istraživanja nisu pružila nikakve podatke za zidanje poviše korniža. Zbog toga, sve što znamo o šetnici jest ono što vidimo s Obale, te ono što proizlazi iz razmatranja njena odnosa prema drugim prostorijama u Palači, tj. iz razmatranja njene funkcije.

Uz južnu stranu, osim pravokutnih ugaonih, nije bilo drugih kula. Po sredini je bio **ulaz**, tzv. Mjedena vrata — *Porta Aenea* (ovaj, kao i drugi nazivi četiriju ulaznih vrata Palače, nije iz antičkog doba). Ta su vrata skromnija i manja od onih s kopnene strane, budući da su gledala na more i jer su služila ne kao svečani ulaz, već jednostavno za ulaz u supstrukcije Palače. Šetnica, u koju su danas interpolirane kasnije zgrade, odnosno prozori tih zgrada, raščlanjena je otvorima, odijeljenim polustupovima što nose fasadni vijenac. Posebno se ističu povišeni trodijelni otvori s polukružnim lukom nad dvama stupovima. Ritam jednakih arkada izmijenjen je jednim povišenim lukom između srednjeg i pokrajnih trodijelnih otvora. Možda su arkade bile zaštićene od sunca i vjetrova debelim zastorima kakvi se npr. vide na mozaiku u crkvi San Apollinare Nuovo u Ravenni, koji predstavlja Teodorikovu palaču. Inače, ova je šetnica imala i važnu komunikacijsku funkciju u okviru Palače. Ona je, izgleda, bila jedan od dominantnih pravaca kretanja u Palači. Naime, kroz nju se, osim u neke druge prostorije, odlazilo i u primaču dvoranu bazilikalnog tipa u zapadnom krilu apartmana.

S Rive kroz spomenuti ulaz direktno dolazimo u **supstrukcije** Dioklecijanove palače, tj. u tzv. Podrume. Bile su dvije osnovne arhitektonske funkcije tih prostora: jedna je tu da se pomoću njih nivelira teren koji je izrazitije padao od sjevera prema jugu, a druga je ta da njihovi zidovi služe kao osnova na kojoj će se graditi zidovi, po

dimenzijama istih prostorija, gore na katu, odnosno na onom glavnom nivou Palače. Ove se supstrukcije protežu kroz čitavu južnu četvrtinu Palače, dakle, na području onog dijela koje je zapremao carev apartman. Budući da je do nas došlo veoma malo elemenata tog apartmana, dragocjene su nam upravo ove „podrumske“ prostorije, koje su odlično sačuvane i predstavljaju jednu od najvećih cjelina sačuvane presvođene kasnoantičke arhitekture uopće. Kada je tokom srednjovjekovnog i novovjekovnog života bio postepeno potpuno uništen carev apartman i kad se tu, kao i u cijeloj Palači razvio grad, „podrumi“ su uskoro postali deponij za smeće i kanalizaciju. Tako su oni do poslije II svjetskog rata bili uglavnom zatrpani, a onda je započela akcija čišćenja, konzervacije i mjestimične rekonstrukcije. Tokom tih radova nije bilo mnogo arheoloških nalaza, ali su neki od njih od izuzetne vrijednosti, kao npr. sarkofag nadbiskupa Ivana, nadbiskupa koji je vodio poznate sabore u Stolnoj crkvi — nekadašnjem Dioklecijanovu mauzoleju — u 10. stoljeću. (Danas se nalazi u splitskom Arheološkom muzeju.) Zapadni dio supstrukcija očišćen je i dostupan posjetiocima, dok radovi u istočnom dijelu još uvijek nisu dovršeni, te su stoga zatvoreni.

Na temelju četrdesetak „podrumskih“ prostorija možemo stvoriti solidnu sliku o Dioklecijanovu stanu na katu. U čitavoj dužini ispod kriptoportika nalazimo analogni prostor, presvođen unakrsnim bačvastim svodovima, sa dvjema odijeljenim prostorijama na samim krajevima. Inače, zapadni i istočni dio nisu simetrični, osim nekoliko prostorija uz samu centralnu os supstrukcionih dvorana i careva apartmana. Ostale su prostorije veoma raznolikih tlocrta i svodova. Nailazimo na veći broj pravokutnih dvorana raznih dimenzija, dvorane s apsidom, dvorane križnog i četverolisnog tlocrta. Osobito se ističe centralna dvorana, najveća dosad poznata, trobrodne osnove i s apsidom na sjevernoj strani. Njeni masivni piloni nose unakrsne bačvaste svodove. Izgleda da je ova prostorija stepeništem bila vezana s gornjom dvoranom na katu, koja je bila centralna sala Dioklecijanova, a u koju se, vjerojatno, ulazilo iz šetnice. Odmah za ovom ističe se još jedna supstrukciona dvorana, također s polukružnom apsidom, ali bez stupova i gotovo upola manja. Vjerojatno je analogna prostorija na katu također pripadala kompleksu primaćih dvorana. U jednoj dvorani kružnog tlocrta u zapadnom dijelu supstrukcija nalaze se dijelovi ranosrednjovjekovne turnjačnice.

Ako se zaputimo središnjom supstrukcionom dvoranom, koja je u liniji glavne osi Palače (*cardo*) a monumentalnih je razmjera razdijeljena masivnim pilonima u tri broda, proći ćemo preko prostorije centralne osnove, poviše koje se nalazi na katu tzv. Vestibul, i naći ćemo se pred stepenicama koje vode u centar Palače — na Peristil. Tim stepeništem završavaju se „podrumske“ dvorane u sjevernom smjeru.

Prigodom najnovijih istraživanja u jugoistočnom dijelu Palače, u uglu koji se naslanja na istočne zidine, u Lukačićevoj ulici, bilo je moguće utvrditi plan i konstrukciju četiriju „podrumskih“ prostorija. Neki zidovi su bili pokriveni fresko slikarijama. Nađeno je malo nalaza iz ranog srednjeg vijeka, međutim utvrđeno je demoliciranje u

kasnom srednjem vijeku. Valja napomenuti da te „podrumske“ prostorije nisu otkrivene čišćenjem, kao one na zapadnom dijelu Palače, već se u njih zapravo sišlo s kata Palače. Naime, u tom dijelu recentne zgrade su bile u tako trošnom stanju da ih je trebalo srušiti, također i zbog loših temelja, i tako se onda vršilo pravo arheološko iskopavanje tih „podrumskih“ prostorija.

U supstrukcionim prostorijama možemo uočiti uglavnom sve građevinske tehnike koje su upotrijebljene za zidanje Palače. To je u prvom redu „*opus quadratum*“, tehnika zidanja pravilnim, fino klesanim kamenim blokovima, kojom su izgrađeni donji dijelovi svih „podrumskih“ dvorana. Tom su tehnikom građeni i svi vanjski zidovi svih važnih građevina u Palači. Tehnikom zidanja priklesanim lomljenjima, poravnatim opekama – „*opus incertum mixtum*“ – građeni su gornji dijelovi zidova supstrukcionih dvorana, te, na katu, oni zidovi koji su bili pokriveni žbukom, mozaikom ili mramorom. Tehnika zidanja samim opekama – „*opus latericium*“ – zastupljena je samo na kupolnim i polukupolnim zidovima. Za ove, kao i općenito kasnoantičke zidove, karakteristično je to da su redovi opeka međusobno odijeljeni debelim slojem maltera. Najveći je broj sačuvanih svodova u supstrukcijama od sedre, koja je vrlo pogodna za svodovne konstrukcije, budući da je lagana a isto-vremeno jaka.

Kada smo se uspeli na Peristil, tu središnju točku Palače, gdje se križaju dvije osi Palače *cardo* i *decumanus*, s čije se lijeve i desne strane u temenosu nalazi sakralni dio Palače, najbolje je da se zaputimo u carev apartman kroz monumentalni ulaz – Protiron, budući da je apartman, kao što je već rečeno sagrađen točno nad supstrukcijama, koje nam i razjašnjavaju njegov sadržaj.

Ako prođemo kroz Protiron naći ćemo se u ulaznoj dvorani kružne osnove, tzv. **Vestibulu**, s polukružnim nišama i s kupolom. Sa zidova je otpala mramorna obloga, koja je pronađena samo u ulomcima. Kupola je bila obložena mozaicima koji su također nestali. Njih je, međutim, još vidio Marko Marulić u svitanju renesanse. U nišama su vjerojatno stajali kipovi. Još i danas možemo vidjeti bogatu dekoraciju sjevernog portala Vestibula. Iz Vestibula se ulazilo u prostoriju pravokutna tlorisa, nazvanu „*tablinum*“ po analogiji sa sličnim prostorom po funkciji u tradicionalnoj rimskoj kući. Ta se prostorija nalazi točno iznad one središnje „podrumske“ prostorije koja vodi od Obale do Peristila; međutim, od nje su ostali samo temelji, te – na južnom zidu – vrata bogato dekorirana meandrima i drugim motivima koja su vodila u šetnicu. (Do samog Vestibula pronađeni su mazaici s geometrijskim ukrasnim motivima.) Što se tiče spomenute prostorije „*tablinum*“, valja naglasiti kako ona, prema novijim istraživanjima, isto kao i Vestibul, ima u prvom redu značaj prolazne dvorane, a nikako neke sale za primanje, kako se ranije tumačilo. I „*tablinum*“ i Vestibul samo predstavljaju nastavak najvažnije osi komunikacije u ovom dvorcu. Kroz njih se prolazilo da bi se preko šetnice (u kojoj je nekoliko arkada danas otvoreno odakle se pruža pogled na jug) stiglo u careve privatne odaje, centralnu primaču bazilikalnu salu, te, u istočnoj polovici careva apartmana, u sklop građevina centralnog tipa, koje vjerojatno predstavljaju blagovaonicu – **triklinij** –

budući da na to upućuju neke analogije, kao npr. iz Maksimijanove vile u Piazza Armerina. Triklinij se sastoji od središnje osmerokutne dvorane, raščlanjene polukružnim nišama, koja je okružena sa tri manje prostorije kružnog tlocrta, od kojih je zapadna sačuvana mjestimično sve do svoda. Nedavno je u jugozapadnom uglu sklopa triklinija (i samo istraživanje triklinija novijeg je datuma) očišćen jedan otvor, koji je možda služio kao vertikalni drenažni kanal, koji su napajali manji kanali. Tom je prilikom nađen veliki broj ulomaka mozaika, fresaka, amfora i druge keramike, mramora, finog i profiliranog različitih vrsta (pavonazzetto, giallo antico, prokoneški mramor, cipollino, crveni afrički mramor, lokalni oniks), te novac iz 4. stoljeća. Nije se, međutim, uspjelo ustanoviti kada su ti ulomci tu bačeni što bi bilo veoma važno radi utvrđivanja vremena i duljine trajanja Dioklecijanovih odaja.

U novije vrijeme pojavio se u sasvim novom svjetlu prostor između carskog apartmana i temenosa sakralnih građevina. U tom, donedavno „bijelom“ području otkriveni su ostaci termalnih objekata. Ti objekti očekuju da budu konzervirani i dolično predstavljeni.

Jugozapadno od Jupitrova hrama, uglavnom ispod hotela „Slavija“, pronađene su „zapadne“ terme. Čini ih sklop manjih dvorana različitih tlocrta, od kojih su neke raščlanjene nišama. Čitavo područje prostiranja terma još nije utvrđeno. Sačuvale su se supstrukture: donji pod, zidovi do nivoa gornjeg poda, ili nešto poviše njega, te većina hipokausta (u najmanje četiri prostorije bilo je, dakle, provedeno grijanje). Nađeno je mnogo elemenata koji pokazuju bogatstvo dekoracije. Terme su demolirane ili srušene u 7. stoljeću.

Nije, međutim, jasno koliko su ove terme (a to isto važi i za one druge, istočne) bile u direktnoj vezi s carevim apartmanom. Naime, pitanje je da li su one pripadale isključivo Dioklecijanu, njegovoj obitelji i užoj sviti, ili su to bile terme za čitavu Dioklecijanovu palaču. Izgleda da su ove „zapadne“ terme ipak bile privatne Dioklecijanove terme, budući da su u neposrednu susjedstvu s onim prostorijama koje kvalificiramo kao privatne njegove odaje. One, na suprotnoj, istočnoj strani mogle su, možda, biti terme za čitavu Palaču, ukoliko neke kupke nisu postojale u sjevernom dijelu Palače.

Ostaci tih „istočnih“ termi otkopani su jugoistočno od Mauzoleja. Centralni dio zaprema apsida s bazenom (*piscina*), peć (*praeurnium*) i dio veće prostorije uz bazen (*caldarium*). Hipokaustni sistem grijanja piscine i kaldarija dobro je sačuvan. Otkrivena je i olovna cijev koja izlazi ispod južnog zida peći, što predstavlja prvo sigurno otkriće vodovodnog sistema Palače. Do zida apsida pronađen je novac Maksimijanov, dosad najranije datirani u Palači. Neki zidovi do ovog sklopa pripadaju razdoblju poslije Dioklecijana. Jedan zid, na kojem je uklesan natpis BAS, koji se nalazi na još nekoliko mjesta u supstrukcijama Palače, povezuje te supstrukcije s ovim područjem, južno od temenosa Mauzoleja. U spomenutim postdioklecijanskim zidovima pronađena su dva kapitela koja se mogu datirati u 5. stoljeće.

Oni nam dokumentiraju kasnoantičku (starokršćansku?) graditeljsku djelatnost u Palači nakon Dioklecijana. U ranom srednjem vijeku ovo je područje, izgleda, bilo napušteno, a onda, vjerojatno, izgrađeno drvenim zgradama. Jedini sigurni ostatak iz tog razdoblja predstavljaju temelji male kamene građevine.

Vratimo se sada u središnji dio Palače, na Peristil. On ima arhitektonski zadatak da poveže razne djelove i različite nivoe u Palači. Taj svojevrsni mali „trg“ okružen je sa tri strane nizom stupova, a s četvrte, sjeverne je otvoren. S te strane nalazi se raskršće dviju glavnih komunikacionih osi Palače (uz onu kriptoportika) i to karda i dekumana. Uz dvije bočne strane Peristila nalaze se temenosi sakralnih prostora, a na onu glavnu, čelnu nastavlja se Dioklecijanov apartman.

Uloga je Peristila da komunikaciono vezuje dva nivoa u južnom dijelu Palače međusobno, te ujedno ta dva nivoa (supstrukcije i apartman) sa sjevernim dijelom Palače i raščlanjenim portikatom karda i dekumana. Ujedno njegov monumentalni čelni dio, koji se sastoji od četiri stupa koji nose trokutasti zabat s polukružnim lukom po sredini, predstavlja i fasadu Vestibula. Peristil, međutim, također predstavlja i posebno „predvorje“ za oba temenosa. Po nekim drugim mišljenjima, Peristil je „otvorena dvorana“ namijenjena za carske velike audijencije, prilikom kojih se Dioklecijan kao divinizirani *Jovius* pojavljivao u tribunalu da bi mu se iskazala počast – adoracija. Taj se zaključak temelji na konstataciji posebnog podija nekadašnje careve lože, tribunala, iznad stepeništa kojim se silazi pod Protiron, zatim na temelju nalaza stepenica u jugozapadnom uglu Peristila, te na nekim drugim detaljima, na osnovi čega je nakon II svjetskog rata izvršena rekonstrukcija Peristila na taj način što je dotadašnji nivo spušten za visinu tri stepenice, koje su zatim i konstruirane sa sve četiri strane Peristila. Taj novi nivo Peristila potvrđen je nalazom pločnika *in situ*. Teoriju da se Dioklecijan pojavljivao pred masom u centru Protirona u tribunalu potkrepljuje se prikazom kasnoantičke carske lože na Lampadijevu diptihu iz Brescije, koji donekle podsjeća na Protiron.

Od 16 vitkih stupova Peristila, 12 ih je od crvenog egipatskog granita, a 4 ih je od sivog mramora ili vapnenca koje je u sadašnjem stanju teško identificirati. Ti stupovi nisu povezani ravnim gredama, kao što su to stupovi trijemova ulica ili Mauzoleja, već ih direktno vežu lukovi nad korintskim kapitelima, koji nose visoki profilirani vijenac. Jedino su stupovi u Protironu, i to prvi i drugi, i treći i četvrti vezani ravnom kamenom gredom. Bogato profilirani vijenac prenosi se također na Protiron, kako na ravne grede i luk po sredini tako i na zabat.

U samom Protironu sagrađene su simetrično dvije renesansne kapelice, dok su u zapadnu kolonadu Peristila interpolirane srednjovjekovne i kasnije građevine stvarajući izvanredan primjer graditeljskog kontinuiteta i sklada, zajedno sa zvonikom i kapelom sv. Roka. U donjem dijelu kolonada, istočne i zapadne, vjerojatno su bile postavljene kamene tranzene da bi ogradile prostor temenosa.

U jugoistočnom uglu Peristila nalazi se sfinga, čuvarica Dioklecijanova groba, doduše ne u originalnoj poziciji. Ta sfinga od crnog granita donesena je iz Egipta. Naokolo plinta teče predstava vojnika. Taj je prikaz, izgleda naknadno urezan na ovu sfingu, koja je po svoj prilici iz 15–14. stoljeća pr.n.e. Druga sfinga nalazi se danas ispred Jupitrova hrama. Još je nekoliko sfinga nađeno u Palači. Sve su one zacijelo pružale posebno ozračje prostoru oko Mauzoleja.

Na istočnoj strani Peristila diže se monumentalni **Mauzolej**. On je, kao i Jupitrov hram, bio preuzet za kršćansko bogoslužje. Točno nad podnicom prostaze nekadašnjeg Mauzoleja gradi se visoki zvonik. Stožer novoga grada diže se točno nad antičkom bazom. Centar novoga grada afirmira se u centru nekadašnje carske rezidencije.

Od ulaza pod zvonik iz Peristila na desno, tj. u prostoru između zvonika, Mauzoleja i zida temenosa, sada se vide kamene ploče. Taj nivo pripada temeljima. U Dioklecijanovo vrijeme taj je prostor morao biti nasut zemljom do nivoa obrađenog lica podnice Mauzoleja, i na tom nivou moralo je biti popločenje. Ispod Mauzoleja je kripta (kasnije je bila pretvorena u crkvicu sv. Tome Apostola), koja je možda bila izgrađena samo kao temelj, te, prema najnovijim istraživanjima, možda nije bila ni dostupna nakon završetka Mauzoleja.

Temenos (ogradni zid) Mauzoleja s nišama u kojima su možda stajali kipovi vidljiv je djelomično na južnoj i na istočnoj strani. Sama zgrada Mauzoleja podignuta je na visokoj oktogonalnoj podnici, koja je s pravokutnim ulaznim prostorom – prostazom duga 34 m. Promjer također oktogonalne cele Mauzoleja je 13 m, unutarnja visina njene kupole je 22 m, a ukupna visina Mauzoleja, od poda kripe do akroterija na vrhu krova je 31,5 m. Unutrašnjost cele je kružne osnove, a raščlanjena je naizmjenično polukružnim i četvrtastim nišama. Tu su, također, i dva reda stupova, donji viših i gornji nižih, koji imaju dekorativnu ulogu a nose bogato profilirane ukrasne (rekonstruirane) vijence. U svakom nizu ima 8 stupova, od kojih su 4 u gornjem nizu s kompozitnim kapitelima, a svi ostali s kapitelima korintskog sloga. Svi su stupovi u donjem nizu od crvenog egipatskog granita iz Asuana, dok su od onih iz gornjeg niza 4 od carskog porfira iz Egipta, 3 su vjerojatno od sivog egipatskog granita, a osmi nije detaljnije ispitan.

U peristazi Mauzoleja od 24 vitka stupa sačuvano ih je 19 u originalnoj poziciji uokolo podnice u tzv. Peripteru. Od tih stupova 5 je od crvenog a 2 od sivog egipatskog granita; izgleda da su 3 od prokoneškog mramora, a 4 od sivog i smeđeg kamena *breccia corallina*; 3 su od manje kvalitetnog sivog granita a 2 su teže prepoznatljiva: ili su od sivog mramora ili od vapnenca. Mjestimično su još *in situ* ploče kasetirana stropa koji je tekao duž čitave peristaze. Između kolona nalaze se razni srednjovjekovni sarkofazi. Zbog pomanjkanja prostora, za vrijeme nadbiskupa Markantuna de Dominisa, probijen je istočni dio oktogona Mauzoleja i tu je dograđen kor.

Kroz veliki dekorirani portal ulazi se u unutrašnjost Mauzoleja, koja je na nešto višoj razini od originalne.

Impersonira izvanredna očuvanost unutrašnjosti ove cele. Doduše, utisak Mauzoleja više ne postoji u punom smislu riječi, budući da je tu bogati srednjovjekovni i kasniji namještaj katedralne crkve; međutim, ipak je dominantan utisak kasnoantičke arhitekture. Posebno se izvanredno doima kupola u formi polusferične kalote, sagrađena od opeka koje su naslagane na male lukove, a ovi su poređeni jedan povrh drugoga kao lepeza. Kupola je pokrivena krovom na kojem i dan-danas ima još originalnih rimskih krovnih opeka.

Ispod vijenca gornjeg niza stupova u Mauzoleju proteže se friz u kojem su u reljefu prikazane scene Erota u lovu, vijenci s maskama, te tri medaljona: u onome na sjevernoj strani prikazana je glava Herma Psihopompa (koji vodi duše u podzemni svijet), a u dva medaljona na istočnoj strani portreti su Dioklecijana i njegove žene Priske. Ovakav friz je karakterističan za antičke sepulkralne spomenike.

Dioklecijanov sarkofag od crvenog porfira ležao je u ovom veličanstvenom Mauzoleju. Ne znamo međutim dokle je tu bio i kakva mu je bila sudbina. Prema svjedočanstvu Amijana Marcelina još je 356. godine bio tu. Tada je, naime, neka žena optužila svog muža Danusa da je obeščastio Dioklecijanov grob ukravši s njega carski grimizni zastor, te je ovaj bio zbog toga osuđen na smrt.

24

Nakon definitivne pobjede kršćanstva sarkofag i kosti progonitelja kršćana vjerojatno su bili izbačeni. U najnovije vrijeme dana je pretpostavka da su fragmenti jednog porfirnog sarkofaga, koji se danas čuva u Arheološkom muzeju, najvjerojatnije ulomci Dioklecijanova sarkofaga. U 5. stoljeću su, bez sumnje, morale postojati u Palači kršćanske crkve ili kapele. Možda je već tada Mauzolej izgubio svoju funkciju i dobio novu namjenu. U jugoistočnoj niši Mauzoleja izložen je sarkofag koji je nedavno tu pronađen. Proizvod je radionica grada Rima iz druge polovice 4. stoljeća, dakle iz vremena kada je kršćanstvo bilo već dobro uznapredovalo. Po sredini nosi prikaz u reljefu mladoga pastira, a s lijeve i desne strane je tzv. dekoracija sa strigilima. Po jednom natpisu iz 11. ili 12. stoljeća (danas u Arheološkom muzeju) zajamčena je posveta nekadašnjeg Mauzoleja, sada Katedrale, Blaženoj djevici Mariji. U ovoj katedrali održali su se — za hrvatsku povijest glasoviti — crkveni sabori 925. i 928. godine na kojima je sudjelovao i poznati Grgur — ninski biskup. Njegov se monumentalni kip (djelo I. Meštrovića) nalazi kod sjevernih vratiju Dioklecijanove palače. Bez obzira na to što je Katedrala bila službeno posvećena Bogu i Blaženoj djevici, ona je bila posvećena i salonitanskim mučenicima Domniju i Anastaziju, te sv. Kuzmi i Damjanu. Postepeno je prevladao kult Domnija, tako da se Dioklecijanov mauzolej danas obično zove Katedrala sv. Duje.

U Peripteru, uz jugoistočni ugao Mauzoleja, na donjem rubu kanelirana stupa, uklesano je ime Φιλωτ. To je vjerojatno potpis klesara s imenom Filot ili Filotas. Osim toga još je jedno ime sačuvano u Palači: Zotikos, uklesano također grčkim

slovima na stražnjoj strani maloga kapitela jednoga pilastra na sjevernim vratima Palače. Oba su imena vjerojatno orijentalnog, možda maloazijskog porijekla. Vjerojatno su pripadala graditeljima Palače. (Inače su na raznim mjestima na zidinama otkriveni razni klesarski znakovi, kao npr. bršljanov list, dvosjekla sjekira, različita slova grčkog ili latinskog alfabeta.)

U južnom je dijelu Periptera, između ostalih, i srednjovjekovni sarkofag priora Petra, koji je veoma važan s aspekta povijesti umjetnosti ako ga usporedimo sa sarkofagom nadbiskupa Ivana (Ravenjanina), koji se čuva u lijevom uglu Jupiterova hrama. Naime, tu se na ornamentalnom motivu ukrštenih ljljana može lijepo pratiti karakteristično ranosrednjovjekovno raščlanjivanje ornamentata i tendencija prema pleternom ukrasu.

Na suprotnoj strani od Mauzoleja prostire se temenos s hramovima, od kojih je izvrsno sačuvan **Jupiterov hram**, centralni u temenosu, na visokoj podnici, s kriptom i polubačvastim kasetiranim svodom. Jedino su nestali stupovi pronasaosa. Vrata su visoka 6 m, široka 2,5 m u debljini zida od 1,20 m. Po dovratnicima teku karakteristični ukrasni motivi isprepletenog lišća s likovima ptica i dječaka što beru grožđe. Dvije velike savijene konzole nose nadvratnik ukrašen nizom figuralnih manjih konzola. Na krajnim konzolama javlja se po jedna Viktorija, koja pripada carskoj simbolici. Dvije konzole su ukrašene maskama a dvije gigantom sa zmijolikim nogama. Na ostalima je prikazana glava Jupitera, zatim glava Jupiterova orla, glava Herkula s lavljim krznom, i glava Sunca sa zrakastom krunom i s bičem. Ti su motivi jasno povezani sa simbolikom tetrahije. Inače, bogato profilirani vijenac teče uzduž južne i istočne strane hrama; na istočnoj, stražnjoj strani hrama formira se u zabat. Osobito su uočljivi i kapiteli na pilastrima.

25

Jupiterov hram pripada tipu heksastilnog prostila u antama. Pravokutna podnica duga je 21 m a široka 9,30 m. Cela je izvana duga 11,40 m, a iznutra je visoka 9,90 m. Ukupna visina od poda kripote do vrha krova iznosi 15,80 m. U unutrašnjosti cele preko tri strane proteže se bogat korniž, dok je strop bačvastog svoda od kamena razdijeljen na 64 raskošne kasete, što sve skupa daje izvanredan utisak i odaje pravi dah kasne antike.

I ovaj hram zadesila je ista sudbina kao i Mauzolej: bio je preuđešen za kršćansko bogoslužje i danas je poznat kao Krstionica. U lijevom uglu nalazi se sarkofag nadbiskupa Ivana (Ravenjanina) a u desnom je sarkofag s natpisom splitskog nadbiskupa Lovre, suvremenika i prijatelja kralja Zvonimira. Po sredini je krsni zdenac sastavljen od kamenih ploča sa srednjovjekovnim reljefima. Vrlo je vjerojatno da te ploče potječu od oltarne pregrade crkve Sv. Petra u Solinu, koja je poznatija kao krunidbena bazilika hrvatskog kralja Zvonimira (tzv. Šuplja crkva). Prema tome, i najinteresantnija od bogato ornamentiranih ploča — ona središnja — najvjerojatnije prikazuje kralja Zvonimira.

U novije vrijeme nađeni su ostaci još dvaju malih svetišta kružnih temelja unutar

temenosa. Jednome je ostao sačuvan veliki dio podnice promjera 9,25 m i kripta, a nađeni su i dijelovi baza, vijenca i kasetiranog stropa.

Do sjeverne strane Peristila nalazi se raskršće odakle se može krenuti prema svim trima glavnim vratima Palače. Na istok i zapad vodi *decumanus*. Široku ulicu pratio je s obje strane trijem, što se i danas prilično dobro naslućuje u smjeru prema istočnim vratima. Od zida temenosa Dioklecijanova mauzoleja prema istočnim vratima pronađeni su podni mozaici. Bilo je to dvorište s lukovima među pilonima na istočnoj strani, dok je na njegovoj sjevernoj strani južna granica dekumana. **Istočna**, tzv. Srebrna vrata (*Porta Argentea*), obnovljena su nakon II svjetskog rata. Istočne zidine Palače vidljive su u cijelosti.

Zapadna vrata (tzv. *Porta Ferrea*, Željezna vrata) zajedno sa svojim obrambenim dvorištem (*propugnaculum*) najbolje su sačuvana. Obrambeno dvorište su s unutrašnje strane zatvarala još jedna vrata. Na ključnom kamenu nadvratnika zapadnih vratiju bio je otučen reljef krilate Viktorije te je preko njena lika bio uklesan križ. To je simbolični i jedan od najstarijih dokaza kršćanstva u Palači. U koridoru poviše ovih vrata ugrađena je crkvice Gospe od zvonika, prvotno posvećena sv. Teodoru. Njezin zvonik se obično smatra najranijim romaničkim zvonikom u Dalmaciji. S ove strane širio se srednjovjekovni Split, pošto je prostor unutar Palače postao pretijesan.

26 Malo sjevernije od zapadnih vratiju nalaze se ugrađene u jednom zidu dvije glave iz Dioklecijanove palače. Najvjerojatnije je da jedna predstavlja **Dioskura** a druga **Maksimijana**, suvladara Dioklecijanova. To je rezultat najnovijeg istraživanja ovih, dosad uopće neuočenih, kasnoantičkih skulptura.

U sjevernom dijelu (polovici) Palače neznatni su ostaci iz Dioklecijanova doba: poneki lukovi, zidovi, ostaci mozaika. Obično se smatra da su tu bile dvije velike građevine (insule?), jedna s istočne a druga sa zapadne strane karda, glavne komunikacije koja ide od Peristila prema sjevernim vratima, odakle je vodio put u metropolu Salonu. Ove građevine u sjevernom dijelu Palače vjerojatno su pripadale pomoćnim službama i vojnom osiguranju. Inače je *cardo* nekada bio širok otprilike kao i Peristil. Njime se stiže do sjevernih vrata.

Sjeverna, tzv. Zlatna vrata (*Porta Aurea*) odlično su sačuvana, kao i njihov *propugnaculum*. To su najraskošnija i, očito, reprezentativna vrata Palače. Valja imati na umu da je razina terena danas na tom mjestu, kao i u čitavu potezu sjevernih zidina, dosta viša od antičke. Sa strane i iznad ulaza nalaze se niše u kojima su vjerojatno nekoć stajali kipovi. U gornjem dijelu zida niz je polukružnih lukova koje su nosili stupovi naslonjeni na konzolama. Poviše tog niza lukova nalaze se četiri postamenta ali ne u originalnom položaju. Naime, prvobitno je bilo pet postamenata na kojima su, najvjerojatnije, bile statue Jupitra po sredini, do njega Dioklecijana i Maksimijana (možda glava kod zapadnih vrata pripada toj statui), te zatim, s njihove bočne strane statue Galerija i Konstancija Klora. Na taj način bio je to spomenik tetrahiji.

U koridoru poviše sjevernih vrata koji je služio za prolaz straže preko zidina, isto kao i kod zapadnih vrata, ugrađena je crkvice sv. Martina, možda već nakon pada Salone. Međutim, sasvim je sigurno postojala u 10. ili 11. stoljeću, budući da je u njoj još dan-danas oltarna pregrada *in situ*, a ona se može datirati u to vrijeme.

Sjeverne su zidine odlično sačuvane, kao i dvije ugaone kvadratne kule. Inače, na tri strane Palače (samo ne na južnoj) vrata su flankirale oktogonalne kule, a između njih i ugaonih kula nalazila se po jedna kvadratna kula. Tako je ukupno bilo 16 kula. Sjeveroistočna ugaona kula zapravo je postala kuća, dok je sjeverozapadna upravo nadograđena po prilici u visini Dioklecijanove kule.

Zupčasti zid nadozidan je na završnom vijencu zidina u kasnijem srednjem vijeku. Palača je postala preniska i trebalo je nadozidati krunište. Nivo zemlje bio je povišen za par metara što nam pokazuje razina na kojoj je sagrađena susjedna ranosrednjovjekovna crkva sv. Eufemije, čiji se ostaci i danas vide.

Plan, odnosno dimenzije Palače u cjelini, isto kao i pojedinih njenih objekata, podređen je modularnom sistemu, karakterističnom za rimsko graditeljstvo.

Dioklecijanova palača, premda je napućena kasnijim građevinama, ipak je, kako vidimo, sačuvala svoju bitnu osnovu, svoje najvrednije građevine i nešto od svoje atmosfere.

Osnovna novija literatura

BULIĆ F. – KARMAN LJ., *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Matica hrvatska, Zagreb 1927.

CAMBI N., The cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the fourth till the eleventh century in the light of archaeological evidence, *De Cultu Mariano Saeculis VI–XI, Vol. V*, Pontificia Academia Mariana Internationalis, Roma 1972, str. 43–71.

CAMBI N., Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX–LXXI/1968–1969*, Arheološki muzej u Splitu, Split 1977, str. 79.

CAMBI N., Dvije glave tetrahijskog doba iz Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština*, Društvo prijatelja kulturne baštine, Split (u tisku).

- DUVAL N., La place de Split dans l'architecture aulique du Bas-Empire (Položaj Splita u dvorskoj arhitekturi kasne antike), *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 67–95.
- DYGGVE E., O izvornom izgledu antičkog Peristila, *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 55–60.
- FISKOVIĆ C., Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, *Rad JAZU 279*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1950.
- KÄHLER H., Split i Piazza Armerina – rezidencije dvaju careva – tetraha, *Urbs 4/1961–1962*, Urbanistički biro, Split 1965, str. 97–109.
- KURENT T., Proportio and commodulatio after Vitruvius compared to proposition and modules of Diocletian palace in Split, *Živa antika XXI/1*, Seminar za klasična filologija, Skopje 1971, str. 217–230.
- MARASOVIĆ J. i T., *Dioklecijanova palača*, Zora, Zagreb 1968.
- MARASOVIĆ J. i T. – McNALLY Sh. – WILKES J., Dioklecijanova palača – Izvještaj o Jugoslavensko-američkom projektu istraživanja jugoističnog dijela Palače, I. dio, *Urbs*, listopad 1972, Urbanistički zavod Dalmacije i University of Minnesota, Split 1972.
- MARIN E., Kasnoantički kontinuitet u srednjovjekovnom Splitu, *Latina et Graeca V*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, str. 21–39.
- MAROVIĆ I., Bilješka o jednom nalazu u kriptoportiku Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI/1959*, Arheološki muzej u Splitu, Split 1963, str. 119–121.
- McNALLY Sh. – MARASOVIĆ J. i T., *Diocletian's Palace, Report on Joint Excavations*, Part 2, Urbanistički zavod Dalmacije i University of Minnesota, Split 1976.
- PETRICIOLI I., Reliefs de l'église salnitaine de St-Pierre, *Disputationes Salonitanae 1970*, Musée Archéologique de Split, Split 1975, str. 111–117.
- SUIĆ M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1976.
- WARD-PERKINS J.B., Dalmatia and the marble trade, *Disputationes Salonitanae 1970*, Musée Archéologique de Split, Split 1975, str. 38–44.

Emilio Marin

LIBIJA U ANTICI

I UVOD

Libija, pustinjska zemlja sjeverne Afrike, imala je burnu prošlost. Smještena na vjetrovini Istoka i Zapada, Sjevera i Juga, oduvijek je bila sjecište utjecaja sa svih strana. Njena je povijest neprekidni slijed ratova i ustanaka, kolonizacija i buna; to je povijest naroda i migracija, potčinjavanja i oslobađanja, miješanja rasa i religija, umjetnosti i kultura. Na obalama Mediterana Libija je bila pod snažnim utjecajem Grka i kasnije Rimljana, dok ju je pustinja dijelila od Egipćana. Kamenito i pjeskovito bespuće nije, međutim, moglo spriječiti Arape da sredinom prvog tisućljeća naše ere ujedine cijelu sjevernu Afriku i Bliski Istok.

Današnje tri ekonomsko-geografske i političke cjeline, Tripolitaniya, Cirenaika i Fezan, zajedno obuhvaćaju sjeverni rub Sahare, koja svojom vapnenastom građom prodire gotovo do obale. Tripolitaniya na zapadu je najmanja ali i najplodnija jedinica, ispresjecana suhim koritima povremenih tokova (Wadi). Istočni dio, Cirenaika naglo se izdiže iz Mediterana do 850 m, a zatim postepeno prema jugu spušta u polupustinju i depresiju libijske pustinje. Oko dva milijuna stanovnika živi danas u uvjetima nešto toplije varijante sredozemne klime¹.

Sjeverna Afrika nema oduvijek današnju pustinjsku klimu. Široko rasprostranjeni fosili morskih i kopnenih životinja i biljaka govore o nekadašnjem bujnom zelenilu današnje pustinje². Počela se širiti prema sjeveru u ledenom dobu, tako da je do 18. st. doprla gotovo do Mediterana. Paleolitski čovjek je obitavao ta područja, što se vidi na nekoliko mjesta u Tripolitaniji i Cirenaiki³. Libijci se povremeno javljaju u povijesti faraonskog Egipta, najčešće kao ratni zarobljenici, a kasnije i kao najamnici u vojsci⁴.

Isprva su antički geografi pojmom Libija označavali cijelu sjevernu Afriku. Herodotu su stanovnici tih krajeva Libijci⁵. Od rimskog doba se ustalio naziv Libija za područje od delte Nila do zaljeva Male Sirte (danas u Tunisu). Dalje se na zapad protežu Afrika, Numidija i Mauretaniya. Neopunski pojam označuje zemlju i stanovnike kao LWBY (Ioubim – Libijci)⁶.

Najvažniji su geografi koji se bave sjevernom Afrikom i Libijom Herodot, Pseudoskilak, Diodor Sicilski, Dion Kasije, Plinije Stariji, Strabon, Ptolemej i drugi. Svi oni, zajedno s povjesničarima kao što su Salustije, Pomponije Mela, Josip Flavije, Silije Italik, Livije, Polibije, Cezar itd. upotpunjuju našu sliku o antičkoj Libiji. Nakon prodora Arapa u 7. stoljeću prve sigurne vijesti imamo tek u 17. st., s porastom interesa Evropljana za Afriku. Već krajem tog stoljeća Francuzi odnose antičke mramorne dekoracije, a prva sistematična istraživanja provode Britanci Smith i Porcher 1861. Više stotina skulptura iz Kirene tada je stiglo u British Museum. Iako nisu bili prvi (1838. u Libiji boravi Englez Beechy), 1864. objavljuju vrlo